

XX ASR O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI: MORFEMIKAGA OID QARASHLAR

Rayimova Dilfuza Abdinabiyevna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi
rayimovadilfuza123@mail.ru

***Annotatsiya.** Maqolada o‘zbek milliy tilshunosligining shakllanishidagi dolzarb masalalar haqida ma‘lumot berilgan. Bugungi kunda fanning oldidagi ustuvor vazifalar ko‘rsatigan. Maqolada so‘zning ma‘noli elementlari o‘zbek tili grammatikasi, so‘z yasash yo‘llari haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar.** lug‘at boyligi, leksik, sintaktik muvofiqlik, grammatika, imlo masalalari, didaktika.*

***Абстрактный.** В статье представлена информация об актуальных проблемах становления узбекского национального языкознания. Показаны приоритетные задачи науки сегодня. В статье представлены сведения о содержательных элементах слова, грамматике узбекского языка, способах образования слов.*

***Ключевые слова.** лексика, лексическая, синтаксическая сочетаемость, грамматика, вопросы орфографии, дидактика.*

***Abstract.** The article provides information about current issues in the formation of Uzbek national linguistics. It shows the priority tasks for science today. The article provides information about the meaningful elements of the word, the grammar of the Uzbek language, and ways of forming words.*

***Key words.** vocabulary, lexical, syntactic compatibility, grammar, spelling issues, didactics.*

O‘zbek ilmiy tilshunosligi shakllanishining boshlang‘ich davrida Ayub G‘ulomov tomonidan o‘zbek tilshunosligida morfema termini ishlatila boshlangan. Olimning “O‘zbek tilida so‘z yasash yo‘llari haqida” maqolasida, “Fe‘l” kitobi va boshqa tadqiqotlarida bu termin keng qo‘llandi. Ayub G‘ulomov tomonidan yozilgan “Marfologiyaga kirish” qismida morfema termini “So‘zning ma‘noli elementlari” izohi bilan ishlatilganini kuzatish mumkin.

“O‘zbek tili grammatikasi” kitobining “So‘z yasash” qismida “Morfemika so‘zining eng kichik ma‘noli qismlari haqidagi ta‘limotdir”. Bu kichik qismlar

morfemalardir. Bu Morfemalar turli ko‘rinishga ham ega bo‘ladi” deya ta’rif berish bilan birga, morf, morfema tushunchalarining izohlarini ham beradi. Shuningdek, uning mohiyatini ochib berishga harakat qilib: “Morfemalar funksiyasiga ko‘ra so‘z yasashiga ham, so‘z o‘zgarishiga ham aloqadordir” tarzidagi fikrlar ham o‘rtaga tashlangan.

Ayni shu davrdan boshlab morfema, morfemika tushunchalari o‘zbek tilshunosligida mustahkam o‘rin oldi va uning tadqiqi yuzasidan ilmiy yondasgular yuzaga kela boshladi, deyish mumkin. Biroq shuni alohida ta’kidlash joizki XX asrning 60-yillarida Ayub G‘ulomov bilan bir davrda bu tushunchalarga e’tibor qaratgan tilshunos Saidzoda Usmonov o‘zining “O‘zbek tilida so‘zning morfologik tarkibi” fundamental tadqiqotida morfema termini (tushunchasini ham) tilshunoslikka Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgani, tushunchaning o‘zi esa qadimgi hind tilshunosligidan ajratilganligi, ya’ni hind grammatikachilari so‘zlarni birlamchi elementlarga ajratib tahlil qilganliklari, birlamchi elementlarga o‘zak va qo‘shimchalar kiritilganligi haqida keng ma’lumot berdi. O‘zbek tilshunosligida morfema va unga yondashuvlar tarixiga doir eng mukammal fikrlar, qarashlar tahlili Said Usmonovning mazkur ishida o‘z ifodasini topgan. Zero, so‘z tuzulishi, morfema, ular o‘zbek tili materiallari asosida izohlashishi, boshqa birorta ishda (o‘zbek tilshunosligida) bu darajada keng va chuqur ifodalanmagan.

Said Usmonov morfema bo‘yicha dunyo tilshunosligida mavjud bo‘lgan qarashlar tahliliga to‘xtalar ekan, Boduen de Kurtene, V.A. Bogorodiskiy, A.N. Gvozdev, A.I. Tomson, J. Vaidries, J. Maruzo, E.B. Atayan, M.D. Fridman, Q. Diykanov, S. Kudayberganov, A.I. Simirinskiy, I.I. Mishininov, A.P. Poseluevskiy, P.A. Budagov, G. Glison, N.K. Dmitriyev, V.V. Vinogradov, I.V. Ustinov, O.P. Sunik, R.F. Shokirova, F.K. Isxakov, A.A. Pal’bah, A. Murodov kabi taniqli olimlar qarashlariga munosabat bildiradi. Said Usmonov o‘tgan asrning 50- yillaridan boshlab Ayub G‘ulomovning “O‘zbek tili morfologiyasiga kirish” asarida morfemaga keng ta’rif berilganligi, uning izoh va misollarida (o‘zbek tiliga oid misollar) o‘zak hamda affikslarigina morfemalar qatoriga kiritib to‘g‘ri ish tutganligini ta’kidlaydi. Olimlarning bu boradagi qarashlariga xolis baho beradi.

Said Usmonov morfemaning barcha xususiyatlariga batafsil to‘xtalar ekan morfemaning affikslari bor bo‘lgan so‘zlardangina ajratilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, morfemaga xos xususiyat borasida 5 qismdan iborat asosli xulosalar beradi.

1. Morfemaning so‘zga, tup so‘zga munosabatini to‘g‘ri belgilaydi Tosh, uy, ish kabi birliklar tup so‘zlar, ular morfemal emas, morfemalarga ajratilmaydi. Morfema, tup so‘z ham, umuman, so‘zga ham teng emasligini, shuningdek faqat affekslari bor so‘zda gina morfema haqida gapirish mumkinligini to‘liq asoslaydi. Bu

holat keyinchalik Y. Tojiyev ishlari ham alohida tahlilga tortilgan va o'z isbotini topgan.

2. Morfema eng kichik ma'noli qism sifatida shu tilda so'zlashuvchilarning xotirasida saqlanishi, u bilan bog'liq boshqa holatlar ham til birligi, ham nutq birligi bo'la olishi hususiyatlari haqida fikr bildiriladi. Bu fikrlar asosli, faqat ularni idrok etish muhimdir.

3. "Til elementi sifatida morfemalarning xotirada saqlanishi ularning ajralish va mustaqillikka ega bo'lishlarida yorqin ko'rinadi" degan fikrni aytib, bu holatni 5 ta qismda ichki hujjatlarni ham to'la qayt etgan holda asoslab beradi.

4. "Morfemaning leksik yoki grammatik harakteridagi aniq ma'noga ega bo'lishi faqat nutqda, ya'ni gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so'zlarning morfemalarga bo'linishi nutq jihatdan emas, til jihatdandir" degan qarashni ilgari surdi.

5. "So'zning morfemalarga bo'linishi so'zning ma'lum davrdagi strukturasi aks ettirishi lozim" degan g'oyani ilgari suradi. Said Usmonovning bir fikri Ayub G'ulomov fikrlari bilan uyg'unlashib ketadi. Har ikki olimning qarashlari keyingi to'rtta qismda bir-birini to'ldiradi. Faqat birinchi qismdagi holatda olimlar qarashlari farqlanadi. Chunki Ayub G'ulomovning o'zak morfema tup so'zga, bazan esa negizga teng kelishi haqidagi fikrlari xato bo'lib, olim keyinchalik o'z qarashlarini o'zgartiradi. Buni Said Usmonov quydagicha qayd etadi: A. G'ulomov ham (huddi S. Ferdaus kabi -N.A) avvalgi asarlarida A. Mahmudov singari o'zakning tub, yasama va qo'shma turlari bo'ladi degan edi: O'zak tup va yasama bo'ladi (ish-tub o'zak, ishchi-yasama o'zak), shuningdek, o'zaklarning birikishidan qo'shma va o'zak tug'lishi ham mumkin (oshqozon, qorajigar kabi)... tarzidagi fikrlarga va olimning "Morfoloogiya krish" risolasiga ishora beradi.

"Ammo, keyinchalik, yuqoridagi jumladan o'zak so'zi chiqarib tashlanadi va u so'z bilan almashtiriladi" deya, uning 1957 -yildagi qarashlariga ishora qiladi.

Said Usmonov bu tadqiqotida o'zak, o'zak morfema masalasiga alohida to'xtaladi. Uning tarixiga izoh beradi, o'zakka aloqador barcha qarashlarga o'zbek tili materiallaridan kelib chiqib o'z qarashlarini bayon qiladi va munosabatini bildiradi.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 60- yillarida morfema, morfemika masalalariga aloqador eng mukammal fikrlar va to'g'ri qarashlar olim Said Usmonov tomonidan bildirildi. O'zak, negiz, ergash morfema, o'zak morfema, yetakchi morfema, bosh morfema kabi ko'p termenlarning har birining tub mohiyati S. Usmonov, Ayub G'ulomov, Y. Tojiyev kabi olimlarning ishlarida olib beriladi. Negzning turlari tizimli tarzda, aynan o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib talqin qilinadi. Bugungi kunda "O'zbek tilshunosligida o'zak, negiz, ergash morfema, bosh morfema kabi hodisalrning o'zi yo'q. Yo'q narsa haqida gapirib bo'lmaydi. O'sha terminlarning o'zi ham ortiqcha, ular biron bir

hodisani qayd etmaydi” tarzida fikrlar takrorlanayapdi (XX- asrning 70-yillaridan hozirgi kungacha), biroq tilda ham, tilshunoslikda ham ularning barchasi mavjud.

Jahon tilshunoslik tarixida o‘zak(koren) ajratilgan va uning tub mohiyati ma’lum. Faqat uni to‘g‘ri idrok eta olmaslik holatlari kuzatiladi. Dunyoda mashhur olimlarning barchasi uni tan oladi va o‘z tadqiqotlarida, qayd, etadi, mohiyatini anglaydi.U tarkibida affikslari mavjud bo‘lgan so‘zlarning, affikslar ajratilib olingandan keyin qolgan va endi boshqa ma’noli qismga ajralmaydigan, fonetik tuzilishiga ko‘ra tub so‘z yoki, tub negiz ko‘rinishida bo‘la oladigan, biroq affikslarga nisbatan olinganda yetakchi xususiyatga ega bo‘lgan, so‘zning ma’noli qismidir. U negizdan ham, tub so‘zdan ham asosiy mohiyatiga ko‘ra, ya’ni affiksning ma’noli qism ekanligiga qiyosan belgilanishiga, qarindosh so‘zlar uchun umumiy birlik ekanligiga, har bir birikuvda o‘ziga xos bitta ma’nosi bilan qatnashishiga hamda yana boshqa jihatlariga ko‘ra farqlanib turuvchi til va nutq birligidir. Uning til mohiyati dunyo tilshinosligida tan olingan.. O‘zbek tilshunosligida ham uning ilmiy tadqiqot manbayi sifatida o‘rgangan olimlar tomonidan anglangan bo‘lib, terminlarda ham har xillik bor xolos, o‘zak, o‘zak morfema, bosh morfema, yetakchi morfema, asosiy morfema. Xuddi shu kabi tilda affikslar mavjudligi ma’lum. Ular morfemalar sifatida ham tan olingan. Biroq unga aloqador termini tanlash masalasi davom etyapdi: affiks, affiks morfema, yordamchi morfema, ergash morfema kabi. Ma’lumki affikslar o‘zaklarga ma’lum qonuniyatlar asosida ergashib keladi, ma’lum ketma- ketlikka qo‘shiladi. Shunga ko‘ra, ularni ergash morfelar tarzida atash maqsadga muvofiq. Boshqa nom bilan aytilganda ham mohiyat o‘zgarmaydi.

XX asr o‘zbek ilmiy tilshunosligining asoschisi, morfemika sohasining boshlovchisi bo‘lgan Ayub G‘ulomov o‘zining morfemika bo‘yicha ilmiy qarashlarini o‘zbek tilshunosligida ilk bor yaratilgan. “O‘zbek tili morfem lug‘ati”ning “Kirish” qismidagi maqolasida bayon qiladi. To‘g‘ri, olim bu boradagi qarashlarning 40 yillaridayoq, ya’ni “O‘zbek tilida ichki o‘zgarishlar asosida so‘z yasalishi”, “Affikatsiya jarayonida sodir bo‘adigan o‘zgarishlar” maqolalarida ham bayon qilingan. Biroq, haqiqatdan ham, morfemalarga oid asosiy qarashlari “Hozirgi zamon o‘zbek tili” da hamda “Morfem lug‘at”ning “Kirish” qismida o‘z ifodasini topgan. Bu ishlarda A.G‘ulomov morfemaning mohiyati, so‘zning morfem tarkibi (sakkiz morfemali so‘zlar ham borligi), so‘zlarning morfemetik analizi, uning tamoyillari, morfemalarning o‘zakka qo‘shilish tartibi, erkin , shartlangan o‘zaklar masalasi, affiks morfemalarning o‘zlashishi, uning qonuniyatlari, morfem analizda tarixiylik masalasi, soddalashtirish, qayta bo‘linish(ul-ar-y+ ular kabi), morfemalardagi unumli-unumsizlik, regulyarlik-regulyar emaslik , morfemalarning yozilish kabi yana boshqa masalalar bo‘yicha qarashlarini bayon qiladi. Olimning morfema, morfemika bo‘yicha asosiy qarashlari, XX asrning 90-yillari va XXI asrning boshlarida bu sohada olib

borilgan tadqiqotlarning nazariy asosini tashkil etadi. Hatto oilmlarning nazariy qarshlaridagi ayrim holatlar (noto'g'ri talqinlar) ham, keying davrda munozoralar uchun asos bo'ldi. Jumladan Ayub G'ulomov 60-80-yillar davomida o'zak, o'zak morfema, uning so'zga, negizga munosabatlariga oid "So'z birgina morfemadan iborat bo'lishi mumkin (ko'z kalla, muz, bir) "Bir morfemali so'zlar o'zakdan iborat bo'ladi", "o'zak tub so'zga tengdir" tarzidagi fikrlarni ilgari surgani tufayli, 90-yillardan keyin yaratilgan ba'zi ishlarda ham shunday qarshlar davom ettirildi. Morfema so'zga, leksemaga tenglashtirilgan holatlar, kuzatildi. (H. He'matov, R. Rasulovlar ishlarida kuzatiladi). Demak, olimning qarashlari shu kunlarda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Said Usmonov va Y. Tojiyevlar qarashlarida o'zakning, umuman, morfemaning tub so'zga ham, negizga ham (bunda faqat shakily o'zgarish holatini hisobga olmaganda), so'zga yoki leksemaga ham teng emasligi asoslab berilgan. O'zak o'z nomi va mohiyati bilan alohida morfemadir. U negiz ham, tub so'z ham, leksema ham emas. Morfemaning mohiyati ham va faqat u boshqa morfemalarga nisbatlanganda, zidlanganda ochiladi. Morfem tarkibiga ega bo'lgan so'zlargina morfem tahlil qilinadi, ulardagi birliklar (ma'noli birliklar) morfema maqomini oladi. Morfema shaklan morfema ko'rinishida ham bo'ladi, biroq ular butunlay boshqa-boshqa birliklar ekanligi A. G'ulomov S. Usmonov va Y. Tojiyev va boshqalar ko'pgina olimlar tomonidan asoslangan bo'lsa-da bu tarzidagi munozarali fikrlar hozir ham davom etyapdi. Morfema, morfemika haqidagi keying aytilgan fikrlar anshu qarshlarning davomi va ba'zi hollarda to'ldirilganligi, qisman aniqlik kiritilganligi bilan haraktirlanadi. Y. Tojiyevning "O'zbek tili morfemikasi" qo'llanmasi (90-yillarda yartilgan) A. G'ulomov bu boradagi qarshlari sifatida yuzaga kelgan. Keyingi vaqtda morfema, morfemika sohasida aytilyotgan fikrlar mohiyat jihatdan A. G'ulomov fikrlarini to'ldiradi, qisman yanggi izohlar bilab boyitiladi. Shunday qilib A. G'ulomov, S. Usmonov va Y. Tojiyevlarning o'zbek tilshunosligida morfema, morfemika sohasida olib brogan tadqiqotlari o'zbek tilshunosligining mazkur sohasini boyitdi, tilshunoslikda morfemka sohasidagi yanggi tadqiqotlarga ilmiy asos bo'ldi, sohani rivojlantirishga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Hozirgi zamon o'zbek tili", 1- kitob- T. Fan 1975. 11-12 b
2. Said Usmonov "O'zbek tilida so'zning morfologik tarkibi" – T. 2010
3. "O'zbek tili morfem lug'ati". – T. O'qituvchi, 1977
4. Y. Tojiyev "O'zbek tili morfemikasi" – T 1992